

Wānanga Whakapapa

Kaikōrero: Anthony Olsen

Part 1 of 4 | Saturday 11 June, 2016

Ko Anthony Olsen taku ingoa, ko taku kuia tera, ko Patu. He kuia a ia mo tenei whare. Noho ai taku whanau ki te rori e mohiotia nei ko te Rori o Manawahe.

I tipu ake taku papa me ana tuakana/teina i konei, i kuraina ratou i te kura katorika. I haere mai ai au ki konei ki te taha a taku papa. He pirihihana ia, na reira he maha a matou nohonga whare. E hari ana taku ngakau, kua hoki mai au ki te kainga.

Hei whakataki i nga mahi o te ra nei, he whakawhariki i etahi o nga korero kua hauhakea e te kahui rangahau. Ehara i te mea kei te korerohia nga korero katoa mo nga whakapapa katoa, heoi, ko te whakapapa hei horopaki mo te rangahau i tenei ra. Mena he tino wananga whakapapa, kua whaia he tikanga ke, kua kore tatou e kai ranei, e wehe ranei. He huarahi ke tenei hei hora i nga rangahau; ko tona horopaki, ko te whakapapa. Ki te korero mo nga panga whenua, kei te korero mo te whakapapa. Kia marama ki te whakapapa, kia rongohia nga ingoa o nga matua tupuna e whakapapahia ana, ka marama hoki ki te wa i ora ai aua tupuna. Ki te rongo koe i nga ingoa a nga tupuna, ka whakaarohia te wa i ora ai ratou, kia mohio koe kei te korero mo tehea o nga wa.

Hei tauira ake; Kia korerohia a Mahora, kare pea te tokomaha e mohio e toru ke nga wahine i tapa ki a Mahora, i heke mai i te tupuna kotahi. No reira me marama ki te horopaki o te korero kia marama ki tau i rongo ai.

Ka whakataki hoki au i etahi o nga korero i kitea i roto i nga mineti o Te Kooti Whenua Maori. Ka whai wahi i tenei ra ki te korero mo tou ake whakapapa me te tuku patai mai e pa ana ki to whakapapa. I a matou e rangahau ana, he maha nga whakapapa a whanau ka kitea i roto i nga mineti a Te Kooti Whenua Maori no reira kia whai wahi ai koutou, kua ko ahau anake hei korero, engari kia whai wahi tatou katoa ki te whakawhiti whakaaro.

Kua korero tahi maua ko Tipene, e whakaaro ana ahau kia huri haere i te whare nei me te whakaatu mai e tena, e tena, ona ano whainga mo te ra nei, ka whiria tahitia aua hiahia ki nga mahi kua rite ke, kia tutuki ai a koutou na hiahia. He rarangi kaupapa kua whakaritea hei whai ma matou, engari, kei te ngawari matou, ma koutou e whakaatu mai i a koutou na whainga me te ahua o te tuku i nga mohiohio ki a koutou - inara, mo te whakapapa me nga korero.

I tenei ra, kei konei a Kerry, kua whakamohio ke mai a Kerry ko wai ia. I whakakao mai a Kerry he puka e whakaatu ana i te whakapapa o Ngati Rangitahi hei tautoko i te tukanga mana whakahaere a Te Mana o Ngati Rangitahi.

Ko te tino o te mahi rangahau me te whakawhitiwhiti korero ki te karauna, he whakaatu i nga ahunga matua (primary sources) kia mana ai te rangahau, kia mana hoki ai nga korero. Ko tetahi o aku mahi, he panui i ta Kerry i kohi ai, ka hoki atu ki nga ahunga matua o nga korero kei tana pukapuka hei timatanga ake.

He nui nga taurira rangahau kei nga pukapuka mineti o te Kooti Whenua Maori. Hei taurira tenei, he whakapapa na Arama Karaka i tuku, e whakaatu mai ana i a Mahi me ana tamariki. He nui nga whakapapa. No nga pukapuka mineti o Te Kooti Whenua Maori enei whakapapa katoa; e tatai anai te whakapapa a Ngati Rangitahi.

Ko tetahi tukanga mahi, he mahi tahi ki a Kerry me te/nga kaiwhiriwhiri ki te whakakao i aua whakapapa katoa, ka whakawhaitihia hei whakaaturanga/whakaputanga

Ko taku mahi i tenei ra, mo matou, he whakaatu i te whakapapa ki a koutou, kāore e taparerea (restricted, limited) ki enei korero. Kei te mohio tatou, he maha noa atu nga uri e heke mai ana i nga tamariki a te tupuna, a Mahi. Ko taku i tenei ra, he whakaatu i te take, na te kawai rangatira a Mahi tatou e Ngati Rangitahi ai. No reira, e watea ana te whare, mo te roanga o te ra, ki te tuku patai mai.

He tika nga patai katoa. Mena he patai au, koia nei te wahi hei tuku i aua patai. Tena, kia ngawari mai, ki te kore e marama ki te whakautu, kia auau te patai mai, a, marama noa. Koina te tikanga o tenei hui. Kia to te ra ki te hui, ko te tumanako ia kua mohio ranei, kua marama ranei koe ki to tatou whakapapa, otira ki o tatou na tupuna. He maringa nui nōku i tenei mahi rangahau, ko tona rite, ki ahau nei, he noho tahi me era tupuna i nga wa katoa. Ka aroha atu au ki a ratou me a ratou whakataunga i a ratou e ora ana, inara no te taenga mai o te Pakeha. Ko etahi o aua whakataunga mo te iwi, he uaua, he taumaha, no reira taku aroha ki a ratou, ka pupuke ake te aroha i roto i ahau mo ratou i mahi nui mo tenei iwi, he wa ano i tapepe, heoi ko wai ke te tangata kaore ona ngoikoretanga?

Kua whai whakaaro matou ko Keri, ko te kahui kaiwhiriwhiri, ki hea ahau timata ai.

Ko te whakapapa tuatahi, kei to pukapuka, kei te whaia e au te puka kua tohaina ki a koutou, koia anake te whakapapa ka korerohia e au, e heke iho ana i a Rangitahi.

Na, kua timata ahau i a Tamataekapua, engari e whai panga whakapapa ana tatou ki a ratou katoa i heke mai i te waka. Ngatoroirangi, Oro, Maaka, Tia, Tamatekapua, ratou katoa e whai panga whakapapa ana ki a tatou. Tae rawa ake ki a Kaingaroa me Ngatoroirangi, Oro ratou ko Maaka. Ka korerohia era tupuna i roto i nga whakapapa – he penei te tohutohu, kei te korero ahau mo te kawai heke i a Maaka, ko te whakapapa kei te korerohia, ko ta Ngatoroirangi. He pera te korero a ratou ma.

I tenei ra, kaore e ata korerohia era korero. Ko taku tino hiahia, he korero mo Rangitahi te tupuna. Me timata ake ki kona. He whanui ke atu nga mohiotanga a etahi kaumatua i aku, mo te wa kaore ano tatou kia tapaina ko Ngati Rangitahi. Mo te wa i mua i a Rangitahi te tupuna; ko

Tamatekapua, ko ratou ma. Ko Tipene, ko etahi atu e noho nei ki roto i a tatou i tenei ra, ko ratou nga pu korero mo era tupuna.

Ka timata ake ahau ki a Rangitahi. E noho ana a Rangitahi ki tona pa i Maketu, ka whanau tana mataamua me te mataamuri ki reira. Ka hangaia tana pa, a Pakotore, ki nga pareparenga o te Kaituna. Kei tua o Paengaroa, e ahu ana ki Rotorua. Ka whanau mai te toenga o ana tamariki ki Pakotore. E ai ki te korero, i nohoia taua pa, a Pakotore e nga whakatipuranga e toru a Rangitahi. Ko ana tamariki me ana mokopuna, e ai ki te rangahau, i whanau ki reira, i noho ki reira. Tae rawa ake ki ana mokopuna, katahi ratou ka toroa te whenua hei kimi kainga hou. He korero ke mo era nekenekenga. Hei ta aku rangahau, ka whakatu pa ano a Rangitahi ki Rotoiti, ki te koutu kei waenganui i Te Roto Rua Nui a Kahumatamoemoe me Te Roto Iti i Kitea e Ihenga, haere whakatetonga, ka pikia te puke, hipa i te hotera, ka whakatu pa ano, ka tuku whenua a Rangitahi ki ana tamariki, ki te rohe e kiia nei ko Rotorua. Ka mutu, ka pakeke nga tamariki, ka nukunuku ratou ki kainga ke.

Ka ata korero ahau mo Rangiaohia. Ka hanga pa a Rangiaohia, ko Nga Uhu, ki te manga o Te Wai Iti, i Te Rotoiti, he tata ki a Tapuaeharuru. I tu ai te pa ki runga i te puke e whakaru-hau ana i a Wai Iti. Ka hanga tahitia taua pa e raua ko tana tama a Tauahoehowaka. Ko Rakauhoehowaka he ingoa ano mona. Ka noho raua ki Nga Uhu. No muri iho ka whakare-rea taua pa e Rangiaohia ki Tarawera, ko Tauahoehowaka me ana tamariki te mana whenua o Nga Uhu. E ai ki te rangahau, he karanga rua a Tauahoehowaka uri me Ngati Hinekura. Ko te marae e tu mai na i enei ra, ko Hinekura, kei reira hoki nga uri a Tauahoehowaka, kei nga taha o te Wai Iti, kei raro iho i te pa.

Ka hunuku a Rangiaohia raua ko tana tama, a Mahi, ki Tarawera. Ko Tauahoehowaka te mataamua, ko Mahi te mataamuri, ko Hinetai te tamahine. Ka moe a Hinetai i te mokopuna a Raukawa, ko Pipito. Ko te whakapapa tera a Te Rauparaha. Ko Raukawa ki te Tonga tera. Ko nga korero e mohio nei au, i ahu mai i te rangahau me nga korero noa o roto o Ngati Rangitahi, he rite tonu te mana tuku iho mai i a Rangitahi ki a Rangiaohia, i a Rangiaohia ki a Mahi.

Tokorima ana tama (a Rangiaohia), ko Rongomai, ko Ihu, ko Pikiaro, ko Mokai ki te Riki.... ko Tukaipia, ko Mokai ki te riki ratou ko Tuahakura. Na, ka mate a Mokai ki te Riki i te ringa a Tutanekai. Ka moe tana wahine i te tama a Pikiaro, e ai ki te tikanga o te wa, heoi ano, ko aua tamariki (a Rangiaohia) a tatou, a Ngati Rangitahi, tino tupuna.

Tokorua ano nga tamariki a Rangitahi kei te tino korerohia i roto i te whakapapa. Tuatahi, ko Rakeiao. Ka heke, heke mai ki a Murimanu Tuwhakaorua, tuarua ko Apumoana, nana ko Rangitahi Kahira.

Na Tuhourangi a Te Ao Wheoro, he wahine. Ka moe a Te Ao Wheoro i tana papa, (a Apumoana), ka puta ko Rangitahi Kahira. E ai ki nga rangahau, neke atu pea i te tokorima nga tatao (mena ko Rangitahi Kahira te mataamua, he tatao) a Rangitahi Kahira. Ka moe ratou katoa ki nga uri a Mahi. (TAKIAHO, he rarangi whakaheke)

Ki te kiia e tatou, ko Ngati Rangitahi tatou, kaore e tohea e wai ake, e wai ake. Ko aua takiaho katoa a Mahi, he hekenga iho i a Rangitahi te tupuna.

Kei te korerohia te puka tuarua.

Ko Pipito tenei, ahakoa te taea te panui, naku nga korero i whakaemi.

Ko Pipito tenei, ko Raukawa, ko Takihiku te tama. I moe a Pipito i a Hinetai. Ko Tauahoe-hoewaka me nga mokopuna tane e toru. He nanakia nga tama ra, i tahaea he haohaonga inanga i a Ngati Makino, ka whaia nga tama e Ngati Makino. I te taenga ake a Ngati Makino, kua tahuna ketia te haohaonga ki te ahi e nga tama me te mohio ano ka ora ratou i te mana a to ratou tupuna, a Tauahoe-hoewaka. Ina rupeke mai te ope ka tū te peruperu a Ngati Makino. No reira i tapaina te ingoa o Tapuaeharuru ki te wahi ra.

Na Rakauheketara te hononga ki a Ngati Makino. Kaore ano au kia whaia te whakapapa ki a Te Rauparaha, heoi, he whakapapa rongonui tera ki roto i a Raukawa ki te Tonga. Ko enei takiaho kei te whaia. Ko Mahi, ko Rangitihī Kahira, anei nga uri me etahi o nga takiaho. Ka hoki ki aku kupu tuatahi, ehara enei whakapapa i te mutunga iho o nga whakapapa, heoi, koinei noa e taea ki te wharangi kotahi, kei whakarangiruatia te tangata.

Kua tapirihia he pitopito korero hei whakamarama i te matatinitanga o te whakapapa.

Hei Taurā; I moe nga tamahine e rua a Tu Whakaorua i a Rongomānehu. Koia hoki te whakapapa a Ngati Tarawhai. Ko taku hekenga ake i a Murimanu Tu Whakaorua, na Huikai, na Kokarau. Ka moe a Kokarau i te tamahine a Umutahi, ko Kuirangi. Koia hoki te panga ki a Umutahi. He herenga tangata o Tarawhai, o Ngati Rangitihī, o Ngati Umutahi.

Ki te nohoia te paepae o Rangiaohia e te pae o Umutahi, kua rongohia te korero, he tokoiti no nga kaumatua, engari tonu, ko te whakapapa kei te tautoko, ko taua, taua.

He matatini to tatou nei whakapapa. Kua tangohia hoki e au, te whakapapa o Tionga me ana wahine e toru. He tino hapu tera i roto i a Ngati Rangitihī. No nga mineti enei mo Hauani; he korero e whakamarama ana i te orokohanga mai o Hauani. I te timatanga, he koha na te Pirimia o Aotearoa, a John Ballance, ka mate ia, ka kiia e ana kaimahi, ehara i te koha, he riihi whenua ke. Ka tautohea e nga tupuna o Ngati Rangitihī te utu i te riihi, ka whakaae ki te whakawhiti i te whenua i Pokohu mo Hauani ahakoa i timata mai hei koha na te Pirimia, no muri mai i te pahutanga o Tarawera. Ka hia tau e tautohe ana a Raureti mo Ngati Rangitihī, na wai ra ka whakaae ki te riro whenua atu. Ko nga hapu i whakaingoatia ko Ngati Mahi, ko Ngati Hinehua, ko Ngati Ihu ko Ngati Hinerangi ratou ko Ngati Tionga.

He take nui tera. Ka tirohia nga wharangi, ka kitea ko Ihu, kei te mohio ke koutou kei hea a Mahi raua ko Tionga i roto i nga whakapapa. Na, he hapu a Ngati Rangitihī a Hinehua raua ko Hinerangi na te tuhonotanga a hapu ke; Ko Ngati Hinewai hei taurā. Ko te tino o te wharangi nei ko tenei; ko te wahi ki a Rangiaohia, Mahi, te tokorua o ana tuakana/teina, me ana tama. Ka nui mo tenei wa. Hei taurā noa era atu korero i te whakapapatanga o te whakapapa. E hiahia ana ahau ki te korero mo nga tupuna, ka heke whakararo. Kua korero au ki etahi me ta ratou mohio noa ki a ratou matua, ki a ratou tupuna anake. Me uaua ka mohio ratou ki nga reanga o mua atu, ara, ko nga matua a o ratou kuia, koroua. Kei te kuare ki te whakapapa ki nga tupuna. Ko taku mahi i tenei ra, he timata ki te korero mai i runga, kia tau pea te maramatanga ki te hunga e noho mai nei - “ina! taku hononga ki te tupuna ra”. Mo muri i te tina ka mutu taku kauhau, ka whai wahi koutou ki te maka patai mai ki ahau, me te mau mai i to whakapapa, kia kitea to whakapapa ki konei. Kua ki ke au, he maha tonu nga whakapapa kua kawea mai hei awhina i a koe, ki te kore to whakapapa e kitea i konei, ka tikina mai e au.

No reira, koia te wahanga tuatahi. E ai ki a Ngati Rangitahi, me a tatou na korero, he mea tuku iho te mana a Rangitahi ki a Rangiaohia, nana ki a Mahi. Ko tatou tera i tenei ra.

Tipene: “Ko Pikiāo te tama a Mahi, kua ko Te Pikiāo no Te Rotoiti. Kia marama te iwi, ko ta tatou hekenga i a Pikiāo, te tama a Mahi, he whakapapa ke i to Ngati Pikiāo whakapapa”.

Ae ra, Tipene.

I etahi wa, ka karangahia a Ihu raua ko Pikiāo ko Ihu o Mahi, ko Pikiāo o Mahi hei tohu i te whakapapa a te tangata, ara, ko Ihu, te tama a Mahi, kua ko Ihu ke, kei pohehe kei te korero mo Ihu ke, no Te Arawa ano. Ana, ko Pikiāo o Mahi, kua ko Pikiāo I ranei, ko Pikiāo II ranei. Ko Ngati Pikiāo tera. Ko te Pikiāo o Te Arawa tera. He tangata ke. He hapu a Ngati Pikiāo a Ngati Hinerangi, heoi ano, na tatou ano a Ngati Hinerangi ke. He mea whakarangirua i te tangata te whakapapa i etahi wa... kei te korero mo wai? I roto i a Te Arawa, e kii ana, ka taupatupatua te mana a to raua Papa e Ratorua te mataamua, e Tuhourangi te potiki. Ka riro te mana a te papa i tetahi, kei te kaikorero o te wa ona ano whakaaro, i riro i a wai.

E ai ki nga korero a nga tupuna o Ngati Rangitahi, penei i a Arama Karaka, i a Hakopa Takapau, i a Mikaere Heretaunga, i a Niheta Kaipara, i a Huta Tangihia, he kaikorero matua ratou mo Ngati Rangitahi i roto i Te Kooti Whenua Maori. Ko te tino o te whakaeminga korero, ana ko ta Raureti, he raupapa rereke mo nga tamariki, ko tana, kaore a Tuhourangi i te potiki, he raupapa whanau tamariki ke. Ka tirohia tera korero, e mea ana, kaore i taupatupatu te mataamua ki te potiki, te potiki ki te mataamua, i te mea, kaore i te whakaae ki a Tuhourangi hei potiki. Kia rangahaua tonuhia, naku ano enei whakamaoritanga, ahakoa he korero kei nga mineti o Te Kooti Whenua Maori e tautoko ana i taku e whakapae nei, kaore nga tama a Rangitahi i whakaae ka tuku te mana a ta ratou papa ki a wai, na reira, i tukuna ki a Rangiaohia, te tama a te tohunga. Kua whakairohia ki te pouhaki, koia te tama a te tohunga, i te mea, koia tera e mau ana i nga kete o te wananga – he tohu tera i tona tohungatanga, na taua mana i riro i a ia te mana a Rangitahi, ka tuku iho ki tana tama. Kaore i kitea i roto i nga rangahautanga, te take kaore i heke te mana a Rangiaohia ki te mataamua, a Tauahoehowaka, engari, kei te tino korero mo te rirohanga a Mahi i te mana a Rangiaohia. Kaore he whakamaramatanga, heoi, kei reira taua korero (mo te tuku i te mana a Rangiaohia ki a Mahi). He tapirihanga korero ano mo Ngati Rakeiao raua ko Ngati Apumoana. He kaha nga taura e here ana i a Ngati Rangitahi me era tupuna, nga tama a Rangitahi, tae noa ki era atu o ana tamariki, haunga ko Tauruao. Na taku korero tahi ki a Kerry ka rongu tuatahi ai au mo Tauruao. Ko Tauruao, he wahine, ka moe ki roto i Te Whakatohea, ne Kerry? He kaha te hono a Ngati Rangitahi ki Te Whakatohea, hoki rawa ake ki Tauruao. Na Kerry au i arahi ki aua korero, kei nga mineti o Te Kooti Whenua Maori. E whakamanawa ana ahau, kua whakaatuhia nga tamariki katoa a Rangitahi ki to tatou whakapapa. Ko aua uri katoa, i moe ki nga uri a Mahi. Koia taku whainganga i konei. Kia kitea e koutou te matatinitanga o te whakapapa.

39.40 Peri Perenara - kaore i rongohia

Dr Cathy Dewes: “E hiahia ana ahau ki te mohio, no na hea ranei tatou, tatou i karangahia ai ko Ngati Rangitahi? Nonahea ranei etahi ke i karangahia tatou ko Ngati Rangitahi? He taunakitanga au mo te wa i timata ai tenei karangatanga mo tatou”?

Hei te 1879, 1880 i tu a Arama Karaka ki te ki, no te wa i a Mahi tatou ko Tuhourangi i wehe ai. Koina noa iho tana korero. Kaore he horopaki ke atu. Ka whakatakotohia he take i pera ai, engari kaore he horopaki mo te wa i timata ki te ki ko Ngati Rangitahi tatou. Ka meatia tatou, ko Ngati Rangitahi, i taua wa. 1880,1879? Engari, ko te tikanga ia, e ai ki a Arama Karaka, ko te wa i a Mahi te wa i tohua tatou ko Ngati Rangitahi. I tohua motuhaketia tatou ko Ngati Rangitahi. No te wa i a Mahi a Ngati Rangitahi raua ko Tuhourangi.

Nonahea te wa i a Mahi?

No mua noa atu. He uaua te whakahoki i tera patai i te mea, he maha nga huarahi whakapae; 20 tau ki te reanga, 15 tau ki ia whakatupuranga, he whakaaro ano o te pakeha mo ta tatou taenga mai ki Aotearoa nei. Kei te takiwa o te rau tau tekau ma wha 1400, ne Kerry? Mua iho, muri mai?

Te paunga o te rau tau 15, pea? Kaore i rongohia nga korero,

Kaore tatou e ata mohio.

Ko nga whakapapa nei, i tukuna ma te CNI, Te Upoko o te Ika, ko koutou kaore i te mohio ki nga korero o tera wa, whakapa atu ki a Ken raua ko Tipene, kei a raua te hohonutanga o te korero. He whakarapopotanga noa iho tenei.

Ka puta te kokoraho mo nga whenua o te CNI, i tohua na Ngati Rangitahi te 3% o taua whenua. No mua i taku wa ki a Ngati Rangitahi tera, no reira kaore au i te mohio ki te tukanga i whaia kia tau ki tera nui. No te wa ki ahau, no te wa i whai mahi ahau hei Hapai-O mo Te Mana o Ngati Rangitahi, i whakaritea enei rangahau, ka whai i nga whakaritenga hei whakatatu i te mana whenua. Ka mutu ka whakatauria na Ngati Rangitahi te 20% o te whenua i Kaingaroa. Koinei tetahi o nga whakapapa i whakatakotoria ki reira.

Aroha mai, ko nga tino korero, kua tuhia kia whero. Kei te taha maui, ka timata i a Maaka. Ko Ngatoroirangi, ko Oro, ko Maaka, ko Tia, ko Tamatekapua me etahi atu no te waka Te Arawa. E ai ki te rangahau, i Maketu, heoi ano, i konei ke, ka heke aua tupuna, ka haere ki uta. E mohio ana tatou i haere a Ngatoroirangi ki Ruapehu, ka kitea te whakapapa a Oro raua ko Maaka i roto i a Ngati Manawa, i roto i a Ngati Whare. Ngati Rangitahi, Tuwharetoa ki te Tonga, ki Taupo. Hei horopaki enei whakapapa. Ka heke mai ki a Mahora I, kei te kitea te mama a Tionga.

Ko te hekenga tuarua, he rongoihi, ko Apa. Ko tetahi o nga ingoa, ehara i te ingoa no Ngati Rangitahi ake, engari, ko tetahi ingoa mo te Tarawera Falls; he korero na Tuwharetoa ki te Aopouri (ki Kawerau) mo te wairere iti ra, ko Te Takanga i o Apa, ko te tikanga o tera ingoa, ko te wahi i takahia ai a Apa e te moa. Ka pepehatia, e ratou, e Tuwharetoa ki Kawerau (ki Te Aopouri????) ko Putauaki te maunga, ko Te Takanga i o Apa te wai, Te Wai o Apa te awa, ko whiti atu te Moana Nui a Kiwa. E korero ana mo Apa, kei to tatou whakapapa ano a Apa.

Kua tautuhia te whakapapa matua, mai i a Rangitahi, Rangiaohia me ana tamariki, Rongomai, Ihu, Pikiao, Mokai ki te Riki, ko Tukaipia, ko Tuahakura kia whai horopaki ai nga korero a nga kai korero a Ngati Rangitahi; hei te topito o nga rarangi ko Arama Karaka, ko Hakopa Takapau, ko Mikaere Heretaunga, ko Niheta Kaipara ratou ko Hakopa Takapau. Mena he uri koe na aua tupuna, kei reira koe. Anei te kawai kei te korerohia, koia te hekenga matua a Ngati Rangitahi-

hi, heke mai ki a Arama Karaka. Kei konei nga tamariki me te kawai a Mikaere Heretaunga. Anei ano a Whaiateao????? , kei te hono ki konei, ratou ko Hakopa Takapau ki konei. Na, kua whakaatuhia te kawai a Arama Karaka i a Apumoana, hei mohiotanga noa ma koutou. Ko te tumanako ia, ka haria te pukapuka nei, ka tapirihia to whakapapa ki konei me te kite ano i to whakapapa ki nga tupuna.

Ko te korero e whai ake nei, koia te korero whakamutunga pea me taku papa i mua i tona matenga. He korero mo Te Rama Apakura, i taua wa, ko Te Rama Apakura te Ariki o (Ngati) Umutahi, i Te Umuhika. Kei te rori o Braemar, kei te manga o Wai ka Mihi. E penei ana te korero, ka patua a Te Rama Apakura e Tionga hei utu i te whakamatenga a Te Rama Apakura i ta Tionga tamahine, a Mahora. Ka ui atu au ki taku papa, “he pehea ta Tionga kuhu mai ki te pa tuwatawata a Umutahi me te kohuru i te Ariki, me pehea hoki?” Te taea e ia te urupare mai. Ki taku mohio, e whakamanawa ana ahau kua kitea te whakautu i roto i nga rangahau: Ko Ngati Rangitahi te tino iwi (ahikaroa) i runga i a Tarawera, kua ki nga nekenekehanga i runga i te awa noa iho, engari i nga nohonga whenua hoki. Ko te whakapapa a Ngati Rangitahi tonu te herenga ki nga iwi katoa i nohoia ai nga pareparenga o Tarawera awa. E ai ki taku rangahau, ko koutou o te awa kei te mohio, he haere noa ake mai i te roto ki te moana anake te mahi. Kaore tera whakaaro i te tautokohia i roto i nga rangahau. He paraka whenua tuku na te Karauna, Lot 30, ko Pukeroa tera, kei te tata ki Tumurau, he korero ano mo te rirohanga o tera whenua ki te Karauna, ahakoa he whenua tuku na te Karauna, kei pohehe he whenua i riro mai mo te tautoko i nga hoia a te kawanatanga, ki te ata rangahau, ka kite, i te whakahoki whenua mai ki a Ngati Rangitahi, te whenua i riro atu i a Ngati Rangitahi. I reira ke a Ngati Rangitahi e noho ana. He rite tonu ki a Hauani, ae pea he whenua i takoha mai e te Karauna, i reira ke a Ngati Rangitahi e noho ana i mua noa atu i te pahutanga o Tarawera, i mua hoki i te pakanga o Te Kaokaoroa. Hoki rawa ake ki te tau 1860, kei reira nga korero e whakaatu mai ana i a Ngati Rangitahi e noho ana ki te takiwa o Tarawera awa. Ka tautokohia enei korero i nga kokoraho nunui a Arama Karaka ki te Kooti Whakaea (Compensation Court) mo Ngati Rangitahi, mo nga whenua o te Rangitaiki. Ka ngaro tana puka tono i te Karauna, na wai hoki tatou i te Karauna! Ka kitea te he i te ngarohanga o te puka tono, kua riro ke te whenua ki iwi ke. He hohonu ake pea enei korero i nga whakamaramatanga kua rongohia i mua. Ko Ngati Rangitahi te ahikaroa, otira, te mana whenua o Tarawera awa. Ehara i te mea, he haere awa noa tatou, he noho whenua hoki. He kai matai matawhenua geographer taku mahi, kua tae atu au ki te nuinga o enei wahi, tu ai. Kua kitea e au nga taunahatanga a nga tupuna, ma reira te tangata e rongohia i te matemate a one. Kua korero maua ko Donna mo nga haerenga a iwi, ki te kite a kanohi atu i etahi o nga wahi nei me te tuku i nga korero kia marama ki te horopaki o te korero; he aha te mahi, he aha i pera ai.

Kua korero tahi maua ko Ken i te mea kei te tarewa tonuhia nga patai, pera i te wahi i pakangatia ai te pakanga o Pukekaikahu, kua rereke noa atu te takoto o te whenua; i te pakarutanga o Tarawera i ngaro noa atu etahi o nga wahi i korerotia, kaore tatou i te mohio pu kei hea ra aua wahi inaianei, he whakapae noa no matou na te panui i nga korero kua waihotia mai, heoi ano, kia tu ra ano te tangata ki runga i te whenua, katahi e whai tikanga ai nga korero.

Haere tonu ki te wharangi e whai ake nei; kotahi noa te rarangi whakapapa. E whakaatu mai ana i a Ngati Hinewai hei hapu a Ngati Rangitahi. E timata ana i a Maaka, ko ta taua hononga tera, no taua tupuna tonu; heke iho mai ki a Haianui, kua ki a Marohi, ki a Repe ke. No Ngati

Rangitihī a Marohi. Ka mate a Mahi i a Ngati Hinewai, ka whakaae atu nga tama a Mahi ma Tauahoehowaka te mate a to ratou papa e utu. Ka tohutohua e Tauahoehowaka ana iramutu ki te hanga whare hou, ka taumautia tana tamahine i runga anō i te tikanga o te tomo kia moe ki a Repe, no Ngati Hinewai. Koinei korero kua tuhia ki nga mineti. Ko te ahua nei, he take ke i puta i mua, kihai nei i tuhia ki nga mineti, heoi, he aha a Tauahoehowaka i tuku i tana tamahine ki te moe ki te tupuna, a Repe, no Ngati Hinewai, ina he take huna ke ana? Na wai ra, ka tu te whare, ka riro ma Ngati Hinewai te whare e xxxxx. (He uaua pea te rongou atu i enei korero). I a Ngati Hinewai i roto i te whare, ka tahu a Taua i te whare. Purere atu etahi o te iwi ra, ka whaia, ka patua e Taua ma. I ora te tokoiti anake, ko Repe, ko tana wahine, ratou ko a raua tamariki; i tonoa ratou e Tauahoehowaka kia kaua e haere ki te whakatuwheratanganga o te whare hou, me haere ke ratou katoa ki te tapahi harakeke. No konei i riro a Ngati Hinewai i a Ngati Rangitihī. Kia kite ai koutou i te whakapapa, he korero, ara, he whakapapa.

Ira te korero kei te rangahaua, he tuitui i te whakapapa ki te korero. Ko te whakapapa whai muri mai, kei te korero mo Tauahoehowaka me te hekenga ki etahi o koutou pea? Ko koutou pea nga uri a Rameka. Ko te nuinga o ana uri, kei Tuwharetoa ki te tonga, kei Taupo, heoi, no Ngati Rangitihī a Rameka, na Te Arero, te teina a Tionga. Hei tauira noa tenei whakapapa, ki te mohio koe ki to tupuna, ma reira koe e whai panga ki tenei whakapapa. Ko te rapu i to panga te mahi, mo te ahiahi tera mahi.

Ko nga wharangi e rua e whai ake nei, no te Journal of the Polynesian Society, kei te ipurangi nga korero. Tuatahi ake, ko “He tangi mo Te Kuru o te Marama” he parekura, ko Tiaki Tomika tetahi o aua tangata, e tohu ana hoki ki te hunga pera i a Raureti Mokouirangi (Mokouirangi). Ko te wahi tuatahi, ko te whakapapa o nga kai-tito. I rongou au i te ingoa o Autini Kaipara, no taua whanau hoki.

Ko te wahi kei raro iho, te wahi ka aro nuitia e tatou. Ko te kawai na Rangitihī, Rangiaohia, Mahi, Rongomai, Te Apiti ma. Heke iho ki a Mokouirangi raua ko Toki Pounamu me a raua tamariki ko Te Kuru o te Marama, Kaipara, Paerau ratou ko Pareraututu. E tohua ana te ingoa o Pareraututu ki te whetu, he apitihanga kei raro iho. Ko Ruihi, ko tana tane, ko Te Whetu Paerata te tane tuatahi a taku tupuna kuia. Ka mate a Ruihi, ka moe a Te Whetu Paerata i a Whareraupo. Ko Te Paerata tana papa. Na, ka heke a Kerry i a Kaipara, Tawhio, Pitara. Ko Kerry tera. Ko Kerry tenei, e noho mai nei.

Na Paerau, ko Tanira, nana ko Raureti Mokouirangi. Kei au, kei konei te whakapapa, he tauatanga whakapapa, mena kei te rapu mohiotanga tetahi. Ana, ko Ngakarauna, Alfred Warbrick, aue, Albert Warbrick ke. He whakapapa rongonui hoki i roto i a Ngati Rangitihī.

Ko te wharangi e whai mai nei, he waiata tangi no Tuhourangi o Te Arawa. Ka kitea anotia nga whakamarama a Raureti Mokouirangi raua ko Te Kepa Ehau. Kei te mohio whanuitia no Ngati Tarawhai a Kepa Ehau, no Ngati Rangitihī ano hoki te tupuna ra. Kei konei hoki tera whakapapa ona. Kei te whakahuatia mai he wahine no Ngati Uruhina, kei a Kerry te roanga o nga korero mo te tupuna, a Uruhina. Ehara i te mea no Tuhourangi anake ia, maku e ki atu kei ahau tana whakapapa ki a Ngati Rangitihī.

Ka hoki atu tatou ki te korero i korerohia i mua mo Te Rama Apakura, kei te mutunga o te waiata tangi nei. Ko te whakamaoritanga tenei no reira kaore i te rite pu ki ta te reo Maori

kupu. He korero mo te whakawhititanga i Tumutara. He pa i Tumutara, no Ngati Rangitahi. Ka pakanga a Ngati Rangitahi ki a Ngati Te Apiti, hapu a Tuhourangi ki reira. E ai ki etahi, i te pakanga ke a Ngati Rangitahi raua ko Tuhourangi ki a Ngati Awa, engari, ko Ngati Rangitahi raua ko Ngati Te Apiti e whawhai tahi ana ki a Te Rama Apakura o Ngati Awa i te pae o te riri i Tumutara. Kei te korero mo taua pakanga. Ki te haere ake ki te wairere, ki te putanga ranei o Roto Tarawera ki te awa, ka wehea te ara kia haere tonu atu ki te wairere, kia whakawhiti atu ranei i te arawhiti ki te putanga-roto, ko Tumutara tera. Ko te whakawhitinga tera. Kei tua atu, kei te taha maunga, i tu ai ano, he pa no Ngati Rangitahi.

“I te whakawhititanga i Tumutara

He roa te tau i te tohenga ka horo te pa,

Ka riro mai a Te Rama”.

No tera wa, tera. Ka aro ki te whakamaoritanga, he whakamarama ke, pea. E kii ana

“Ehara pea i te potiki tauroto waenga a Papawharanui,

Nana i horo te whetu, te marama”

He korero mo te mana tuku iho.

Ko etahi o nga korero kei nga meneti o Te Kooti Whenua Maori, na te Pakeha i whakamaori. Ko tana, he whakarongo ki nga tupuna, ka whakamaorihia ki tana nei maramatanga, ka tuhi ki te reo Pakeha. Kia marama koe ki era whakaritenga o te wa, kia tuwhera tonu te ngakau ki nga korero, kihai e aronuitia te whakamaoritanga kotahi anake, he tangata tika koe hei panui i enei wehenga korero. Kei te whakarangatirahia etahi kai-rangahau pera i a Angela Ballara, mo te rangahau i nga korero Maori, mo te whakamaori i nga meneti ki te reo Pakeha, te rite ki taku whakamaoritanga. Ehara i te whakaiti i a ia, engari he maramatanga ke taku, mo ana i whakamaori ai. Kihai rawa ahau i te matatau ki te reo Maori heoi ano, kaore etahi korero i te whai maramatanga mai ki ahau. No reira, ki te marama koe ki te horopaki i whakamaoritia ai nga meneti, katahi te mahi whakamiharo ko te panui i nga korero me te whai i nga tapuwae a nga matua tupuna i a ratou e purongo ana i a ratou korero.

Koina te pukapuka. Ko taku e hiahia nei, ko te whakarongo ki a koutou me a koutou manako mo te ra nei. E mihi ana ki a koutou i tae a tinana mai nei, ka rawe. Ko tatou tera e takahi tahi ana i tenei ara.

Mena he patai ranei au mo nga kaupapa kua korerohia, he patai ranei mo tou ake whakapapa, he mohiotanga ranei hei whakatakotohia ki te hui...

Na Kerry te pukapuka ra i whakakao mai mo te whakaaetanga tuku mana. He whakapapa o roto, he whanui atu i taku i tuku ai. E watea ana he kape o taua pukapuka ki a koutou “Nga Kawai Whakaheke o Ngati Rangitahi – Our Ancestral Ties in Perpetuity”. Ko Kerry te kai tuhi. He nui atu nga whakapapa kua whakakaohia mai, kua ko tona ake whakapapa Kaipara anake. Kua kitea pea e koutou tenei whakapapa? Ko nga whakapapa a iwi ke, ki a Ngati Rangitahi. Heke iho ki a Niheta. E watea ana enei mea katoa ki a koutou. Ko taku patai ki a

koutou – he uaua ranei te whakatakoto i te whakapapa ki tetahi? Te panui ranei i te whakapapa? Ae

Ko te huarahi pai rawa hei timatanga, te huarahi i whaia ai e au, i te mea kaore taku papa i ako mai i a au. Ko tana “haere ki te rapu, maku nga wharuarua e whakaki. Ko matou ko Papa, ko ana tuakana/teina. Ko Uncle Cliff, i mate i tera tau, i te Noema. Ko ia te mataamua, i whanau mai a ia i te 1927, ko Uncle Neil, i mahi tahi ki a Eric Henry i te toa hoko miti, 6’6” tana taroa. Ko Uncle Fred, i noho ki Rotorua, i moe i a Miriama Eru. Ko taku papa. Ko Uncle Chris, kei te ora tonu, ko te tane a Pene Samson no Ngati Manawa, Ngati Whare, kei Te Whaiti e noho ana. Ko te mama o taku papa tera. Ko Dan Savage tana tane tuatahi, te tungane a Rawinia Savage. Ka mate a Dan, ka moe i a Bill Olsen, he pakeha ia, i te mahi i te rua kohatu i Matata nei. Ko taku tupuna koroua ia. Ko tona mama (to taku mama), ko Whareraupo Renata, ko Whareraupo Te Huakiwi ana ingoa karangaranga. Ko tana tane tuatahi, ko Te Whetu Paerata, ko tana tane tuarua, ko Horii Pawa, te rangatira o Te Pahipoto. Ko te papa o Te Whareraupo, ko Waiparapara Renata Te Huakiwi, ko Waiparapara Renata, ko tana wahine ko Rawinia (tuarua). Ko Hohaia Te Taiki te papa o Rawinia (tuarua). He hoki whakamuri te mahi. Kaore taku papa i pai ki te taotahi noa ai au i aku whakapapa, me ata whakamoe ano kia pai ai ki a ia. Tae rawa ake ki te reanga tuawha, kua whanui haere. Koina te whakapapatanga i te tangata. Ahakoa kaore ahau i te aro ki taku whakapapa Pakeha, he whanui tonu. Ko taku tautapatanganga, me rapu e koe he tupuna nou, no Ngati Rangitihī. Mama, papa, a raua matua, a ratou tupuna, tuhia me he rakau, kia kitea ai e koe te putaketanga mai o to whakapapa ki a Ngati Rangitihī. Kaore e roa, e wha, e rima pea nga whakatupuranga, ka kitea he hononga.

Kia tu hei kai rangahau, ka whai koe i nga huarahi rereke, huarahi maha e kitea ai te mohio-tanga, e tau ai te maramatanga. Ko nga meneti o Te Kooti Whenua Maori, ko te JPS, ko nga puranga korero i tuhia i ngā rā o mua engari e whai mana tonu ana ināianei, ā, haere ake nei, ko Te Puna Matauranga o Aotearoa, ko Ancestry.com, ko te ara rau kei te ipurangi i tenei wa tonu. Me marama tonu, ko te tangata nana nga korero i whakaemi i te whakapapa ki Ancestry.com (hei tauira), he pohehe, he tapepe pea, nona. Ki te marama koe he tangata noa nga kai whakaemi, e watea ana era korero katoa ki a koe. He nui nga korero kei te ipurangi, mau tonu e kōhi, e whakapapa. Ko Ancestry.com, he taunga ipurangi na te haahi Momona hoki, kua makere te ingoa i taku hinengaro, he whakapapa kei reira. Mena he whanui au kohikohinga whakapapa, ā, ka pai kē hoki ngā tohu whakawhiti ingoa o aua whakapapa.

E rua nga pekanga rereke i puta ai i te rangahau. Kua korero maua ko Peri mo tenei take. I tēnei marama ka hori nei, kotahi anake te korero i ahau mo Ngati Mahi, ko te hekenga i a Pikiāo. I nga rangi tata nei, kua kitea he korero mo Arama Karaka e ki atu ana “Ko Ngati Mahi ahau, Ko Pikiāo”. E mea ana, he hapu ke, he hapu ke. Ma reira, ka rereke te horopaki o nga korero kua rangahaua ketia. Tae rawa ake ki te wa i kitea enei korero, e toru nga korero motuhake e ki ana, na Pikiāo a Ngati Mahi. Ki konei, kei enei korero (hou), ko Arama Karaka tera e whakahua ana i a Ngati Mahi, haunga ko Pikiāo.

Ki te ki mai koe, ko Mahi te tupuna a, koia te putaketanga o Ngati Mahi, ka Ngati Mahi nga uri whakaheke katoa a era tamariki. Mo Ngati Rangitihī, ko tetahi korero kua rangona e au, kua whakaatuhia mai ki ahau, i tapa a Rangitihī Kahira ki a Ngati Rangitihī, tena pohehe tena. Na te tupuna ko Rangitihī tatou i Ngati Rangitihī ai. Hei ta Arama Karaka, ahakoa e tika tonu ana kia karangahia tatou ko Ngati Apumoana, i whaia ketia te kawai rangatira a Rangitihī, ka

tapaina ketia ko Ngati Rangitihī. Kua mo Rangitihī Kahira. I tua atu i a Ngati Rangitihī, kua ki mai etahi, ko Rangitihī Kahira ke koutou. Pera ano te hiranga ake o nga korero hei tohe atu i aua whakapae a ratou.

He taura here tangata te whakapapa. Hei ta etahi, kaore ke tenei whenua i nohoia e Ngati Rangitihī. Kua whakaatuhia mai te rangahau, i nohoia tenei kainga e Rakeiao i mua i tana hokinga ki Okataina. Kaore a Rakeiao i noho tuturu atu ki Okataina anake, i konei hoki e noho ana mo tetahi wa. I konei ke a Ngati Rangitihī e mau ana i te mana whenua, na reira i whai wahi ai a Rakeiao ki konei. Ko te whakapapa a Ngati Rangitihī tera. Ehara i te mea i noho toka a Ngati Rangitihī ki konei, ki kona anake. He karangatanga ano pea ona i etahi wa. Kaore i tapa te ingoa a te tupuna ki te iwi ranei, ki te hapu ranei i te wa e ora tonu ana taua tupuna. No muri ake i te matenga o te tupuna ka tapaina te ingoa tupuna ki te hapu. He karangatanga ke pea to te hapu i te wa e ora tonu ana te tupuna. No muri i tona matenga ka kiia ko mea, na wai ra ka Ngati Rangitihī. Ko Ngati Rangitihī tatou e noho mai nei i te whenua, hei ahi ka roa, hei mana whenua. E wha nga korero motuhake e whakaatu mai ana i konei ke a Ngati Rangitihī i te 1860, i mua noa atu i a Kaokaoroa, i mua noa atu i te pakarutanga o Tarawera.

Ko te wehenga tuarua o te korero, he korero mo Te Rangitakinga. He rangatira a Te Rangitakinga no Ngati Awa. Tuatahi, ko Te Matata tona pa. Kua ko Matata. I taua wa, ko Te Awa o te Atua te ingoa o tenei whenua. I kora ke a Te Matata, kua ki konei. Ki tua atu o te awa o Tarawera, tata ki Griegs Rd, e pupuke ana te whenua, he karaehe toroi a te kai pamu e pukei ana, ko Te Matata tera wahi. Ko ia te rangatira o taua pa, kua ko te rangatira o Te Awa o Te Atua. Kia marama ki nga ingoa mo nga whenua. He wa tona ko Richmond te ingoa o te taone nei. Ka kitea aua ingoa i a koe e rangahau ana. Ki te mohio koe ki te whanuitanga o nga ingoa, he awhina nui i roto i nga mahi rangahau.

He mea nui ki a tatou o tatou whakapapa. Kaore a Ngati Rangitihī i noho moriroriro i a tatou whanaunga. He kaha te whanaungatanga i waenganui i a tatou ko Ngati Manawa. Kua korero ke au mo ta tatou hononga ki a Ngati Umutahi ki a Tarawhai hoki. Ko Ngati Rangitihī tatou ko Ngati Tarawhai nga ariki o Rurima. Kua ko Ngati Awa, kua ko iwi ke. Ko Ngati Umutahi, ko Ngati Tarawhai, a, ko Ngati Rangitihī te iwi nunui e whai panga whakapapa ana ki a Rurima. Ko te mana whenua tera, kua hua ake i enei ra ko te mana moana. I haere tahi ai taku papa ki te taha i etahi a ou koroua ki te hi ika. Ka maharatia ai e au te korero a taku papa mo taku kuia e tu ana i te taha o te moana me te aue atu. Kua warewaretia te ingoa o te koroua nona te waka.. i tu taku papa ki te ihuwaka, a Titanic nei, i a raua e auheke mai ana i roto i te ngaru o te moana, i te totohu tana waka i te ngahue o nga ika, me te maharahara a te kuia, kei kora tonu pea tana tama, mate ai! I whai wahi ai taku papa ki te hi ika ki te taha a nga koroua i a ia e tamariki tonu ana. Na tona tupuna kuia, a Whareraupo ia i whangai. Kia ora mai e te whanau Coffin. He tino hoa taku kuia raua ko Aunty Rosie Coffin. He nui aku korero mo Aunty Rosie, na Papa i whangai mai ki ahau. E miharo ana ahau ki a koutou katoa i whakawhanaunga mai. Ko taku papa ke te tangata i noho mai ki konei, kua ko ahau. Na ratou ko ana tuakana, teina korero. au e piri tahi ai ki a koutou. Kia hoki mai tatou, ka whakamohio atu a Kerry ki a koutou.